
Hungerns olika ansikten

Antti Häkkinen, Vappu Ikonen, Kari Pitkänen & Hannu Soikkanen, *Kun halla nälän tuskan toi*. 336 s. Darmstadt 1991

Hungersnödens historia i Finland har sysselsatt en rad forskare under senaste tid. Framför allt har den "lilla istiden" på 1690-talet och nödåren under 1860-talet varit föremål för forskarnas intresse. För de senare hungersåren har frågan framför allt gällt huruvida 1860-talets kris utgjorde en slutfas för det traditionella agrarsamhället. Enligt en del forskare hade det gamla jordbruket för länge sedan råkat i svårigheter och förhållandet mellan befolkningsökning och livsmedelsproduktion blivit snedvriden.

Å andra sidan finns det undersökningar som ser 1860-talets nödår som endast ett avbrott i det finländska samhällets utveckling från agrarsamhälle till industrisamhälle. En tredje infallsvinkel har varit att undersöka nödårens innebörd. Forskare har kunnat visa att nöden under 1860-talet hade många ansikten. Den alltid närvarande döden var framför allt förorsakad av två följeslagare: hungern och sjukdomarna. Turpeinens (1986) undersökning om de omedelbara dödsorsakerna visade att liemannens offer för det mesta varit de sjuka, vars sjukdomstillstånd i sig berodde på sociala och ekonomiska omständigheter.

Forskarna har kunnat bilda sig en relativt god uppfattning om nödårens förlopp på 1860-talet. Däremot har forskningen inte haft något större intresse för att teckna bilden av den nöd hungern förde med sig. Bl.a. därför är det med intresse man tar del av den redovisning kring 1860-talets nödår några ekonomiskt och socialhistoriskt inriktade forskare har utkommit med. Boken är i första hand en mentalhistorisk undersökning av den enskilde människans lidanden och umbäranden, först i andra hand träder den samhälleliga överbyggnaden fram i uppsatserna.

De fyra forskarna konstaterar i företalet till boken att de "ville ströva i nödårens hungervinterlandskap med kameran och bandspelaren och stanna upp i husen för att tilltala tiggarna". Författarnas avsikt har alltså varit att redovisa nödens ansikte, att synliggöra de utsatta och att komma den enskilda individen nära. På ett annat ställe i boken beklagar de sig över att distansen är för lång för att man skulle kunna nå till nödvinterns landskap – de överlevandes minnesbilder är för suddiga och det kollektiva minnet har aktivt försökt glömma fasorna. Missväxten på 1890-talet väckte inte mera samma uppståndelse. Situationen var en annan i det nya moderna samhället, som inte mera vidkändes av det agrara samhällets kriser.

Kun halla nälän tuskan toi består egentligen av en rad fristående undersökningar skrivna av de fyra forskarna. En del av artiklarna har karaktären av allmänna introduktioner till diskussionen om hungersnöd och nödår, medan flertalet av artiklarna är redovisningar kring bokens tema, i flera fall minutiösa berättelser om den enskildes lidanden eller konsten att överleva.

Hannu Soikkanen inleder boken med en generell diskussion om krisernas orsaker: svärdet, hungern och pesten. Han konstaterar att undersökningens natur skiljer sig ifall krisen gäller den enskilde eller om den gäller hela samhället. Orsaken till en kris är förutom plötsliga och oväntade interna och externa faktorer även bakomliggande strukturer och samhällsprocesser. Krisen är ett faktum då de underliggande strukturer – t.ex. åkerareal, befolkning eller klimat – som bär upp samhället och individen rubbas och det samtidigt inträffar en rad händelser såsom missväxt, epidemier, krig eller skatteuppbörd.

Statsmaktens åtgärder blev av avgörande betydelse under en krissituation. Försökte den påverka situationen genom att inverka på händelsens gång eller förblev den passiv? Å andra sidan var individens reaktioner under en krissituation av lika stor betydelse: när och hur reagerade han, vilka möjligheter ansåg han själv att han hade, vilken kunskap hade han om en dylik situation. Soikkanen visar att myndigheterna intog en ambivalent hållning under nödåren på 1860-talet. Till saken hörde dessutom att allmänheten å sin sida inte var övertygad om myndigheternas möjligheter att kunna hjälpa i en krissituation. I stället tog de utsatta ofta till de bekanta lösningsmodellerna: tiggeri och nödföda. Någon organiserad massrörelse förekom däremot inte.

Frågan kring menighetens och myndigheternas förhållande diskuteras även av Kari Pitkänen, som i sin översikt om 1860-talets Finland beskriver ett samhälle i nöd och trångmål – återkommande jordbrukskriser, ekonomiska reformer samt en långsam industrialisering. Pitkänen diskuterar det finländska samhällets fiende nummer 1 – hungern och dess orsaker både i ett längre perspektiv och utgående från händelserna på 1860-talet. Han påvisar att det finländska jordbruket råkade i en kris under 1860-talet p.g.a. återkommande dåliga skördar och missväxt. Dessutom förvärrades läget av statens penningreform i mitten av årtiondet samt att handelsbolagen råkade i kris som en följd av detta. Den ekonomiska krisen före år 1867 spred sig även till landsbygden, skuldsatta gårdar gick under klubban för att täcka gårdens skulder till handelshusen. Därmed menar Pitkänen att det var bäddat för katastrofen 1867/68.

Den egentliga katastrofen utlöstes av frosten och missväxten år 1867. För forskningen har det gällt att kunna identifiera bakomliggande faktorer, d.v.s. i vilken mån katastrofen de facto berodde på en brist på livs-

medel eller om det var frågan om en brist på att kunna förse sig med tillräckligt livsmedel. För författarna i *Kun halla nälän tuskan toi* har den indiske ekonomen A m a r t y a S e n s undersökning om hungersnöd och fattigdom (1981) varit av stor betydelse. Sen har undersökt en rad samhällskatastrofer, som alla har lett till omfattande hungersnöd under 1900-talet. De samhällen som Sen undersökte var antingen traditionella agrarsamhällen eller samhällen med en låg industrialiseringsgrad, d.v.s. motsvarande förhållanden som i Finland under 1860-talet. Sen påstår att hungersnöden ofta inte i sig beror på en nedgång i livsmedelsproduktionen utan mera på att vissa samhällsgrupper inte har någon möjlighet att klara av höjda spannmålspriser. För Sen är de socio-ekonomiska faktorerna avgörande: får de utsatta samhällsgrupperna sina varor eller tjänster sålda för ett tillräckligt högt pris under en kris? Sens och andra undersökningar om nöd/katastrofsituationer i tredje världen har visat att det i första hand är det sänkta prisläget för handelsvaror som förorsakar samhällskrisen. Däremot finns det alltid en viss mängd livsmedel till salu – men till skyhöga priser.

De finländska forskarna kritiserar Sens förklaringsmodell med att den inte i tillräcklig grad understryker livsmedelsbristens betydelse. Författarna tillbakavisar Sens påstående om de socio-ekonomiska faktorernas primära betydelse och poängterar att nöden var reell och inte imaginär. Detta är dock kanske en förhastad slutledning – författarna själva visar ju i sina studier att det de facto fanns en viss mängd spannmål i landet under nödvintern (till ett skyhögt pris) samt att myndigheterna inte för de utsatta samhällsgrupperna försökte förbättra förhållandena genom minimipriser för deras varor (en idé som nog var allt för radikal och främmande för 1800-talets samhälle). Sens modell har vissa problem – det ena är tidsperspektivet (flera nödår i rad leder slutligen till en katastrof), det andra är den yttersta situation, då det inte mera finns livsmedel att köpa eller att stjäla. Stölden i sig utesluts av Sen för att den inte är ett lagligt sätt att försörja sig – en fatal brist i hans modell, vilket även ett par av studierna i boken visar.

De två andra allmänna studierna över nödåren finns i slutet av boken, Vappu Ikonens jämförande analys om hungersnöden på Irland på 1840-talet och i Finland på 1860-talet samt Antti Häkkinens och Kari Pitkänens kronologiska framställning av hungeråren 1867 och 1868. Ikonens konstaterar i sin studie att Irland och Finland uppvisade många likheter vad gäller bakgrunden till nödåren, men att länderna skiljde sig på en punkt: Finland var på väg mot industrialisering, medan man i Irland ännu inte kunde se spår av denna process. Intressant är hennes analys av de finländska ekonomiska reformerna på 1860-talet och deras inverkan på samhällslivet. En av hennes poänger står inte så långt från diskussionen i dagens Finland: ”i o.m. att man inte ville ta utländska lån var män tvungen att strama åt den inhemska kreditgiv-

ningen" — endast påståndets tempus skiljer dagens situation från 1860-talet!

Själva redovisningen för nödårens historia är uppdelad i tre delar, näringsförhållandena, de sociala förhållandena och lidandets många ansikten. Den första tredjedelen av boken omfattar Ikonens undersökning om näringsförhållandena på 1860-talet, Häkkinens undersökning om nödfödan som alternativ till det dagliga brödet, och Ikonens redovisning om handelshusens roll som förmedlare av nödhjälp, framför allt spannmål.

I den andra tredjedelen av boken behandlar Häkkinen nödarbetenas roll och betydelse med frågan: misslyckades myndigheterna? Svar: jo (med förbehåll); nödarbetena såsom järnvägs- och kanalbyggen, hemmahantverk, fattigstugor, nödkost o.s.v. lyckades endast dämna upp och i en del fall förmildra nöden. Kari Pitkänen behandlar nödåren ur medel- och överklassens synvinkel, redan rubriken på artikeln avslöjar förhållandet: cirkusnöjen för de rika. Pitkänen påpekar att stadsbefolkningen och överklassen inte direkt berördes av nöden utan endast indirekt fick insyn i denna via tidningsartiklar, det ökade antalet fattiga och närvaron av tiggare i gatubilden. Det uppstod välgörenhetsföreningar som skulle lindra nöden eller åtminstone de mera välbärgades dåliga samvete. Deras betydelse framgick enligt Pitkänen mest av i att antalet välgörenhetsbaler ökade markant under vintern 1867/68.

Antti Häkkinen avslutar helheten med två undersökningar om brottsligheten under nödåren och missbruket av personers sociala eller ekonomiska ställning för att förse sig med ekonomiska eller andra fördelar (lurendrejeri, ont förtal, svindel och spekulationer). I den senare undersökningen konstaterar författaren själv att det de facto inte finns material om nödårens negativa följder för individerna. Enligt honom beror detta på att eftervärlden i stället har försökt att framhäva och understryka den i det dåvarande samhället rådande kollektiva andan.

I den sista tredjedelen ingår fyra social- och mentalhistoriska studier om befolkningens lidande — om dödligheten, dess regionala och sociala spridning (Pitkänen), om prästerskapets förhållande till den nödlidande befolkningen (Soikkanen), om vidskepelse, skrock och folktro under nödåren samt om eftervärldens uppfattning om nödåren (båda av Häkkinen).

Framför allt har Häkkinens artikel om eftervärldens uppfattning om hungersnöden och nödåren i sig ett mera allmänt intresse. Häkkinen redogör för hur 1860-talets nödår har behandlats i litteraturen och för uppkomsten av den folkliga minnesbilden. Det befintliga materialet kan delas i personliga minnesbilder och utomstående betraktares omdömen och bedömningar. Folkkulturarkivens bandinspelningar är ögonvittnesskildringar där den enskilde individens uppfattningar, farhågor och förtvivlan kommer fram — eller förtigs. Tidningsartiklarna från nödåren

(hösten 1866/67 – sommaren 1868) bildar motsatsen till intervjuerna. De är oftast skrivna av utomstående personer, som beskriver eller bedömer en viss situation. De är även ögonvitnesskildringar, men i dessa har aktören ingen egentlig personlig kontakt med själva nöden. Efter nödåren har det uppstått en rad förklaringar, både tryckta (artiklar, noveller, romaner, vetenskapliga publikationer) och otryckta (berättelser). Vid sidan av dessa finns ännu de officiella undersökningarna, som till skillnad från de andra förklaringarna uppfattar händelserna uteslutande "von oben" utan att lämna plats för de utsatta personernas egna förklaringar.

De fyra forskarna har lyckats plocka fram enskilda individer på ett intressant och skickligt sätt, men även beskriva stora händelser och helheter. De fyra forskarna understryker redan i företalet att de inte har strävat efter nya förklaringar. I stället har de gett röst åt den enskilde, blåst liv i den uthungrade, tecknat upp tiggarens mentalitet samt lyst upp nödårens mörka och dystra stigar.

Holger Weiss

Sekelskiftets nationella historieforskare kunde tänka sociologiskt

Jukka Tervonen, J.R. Danielson-Kalmari. Historiantutkija ja -opettaja [J.R. Danielson-Kalmari. Historieforskare och -lärare], *Historiallisia tutkimuksia* 163. 296 s. Helsinki 1991.

Pekka Ahtiainen, *Kulttuuri, yhteisö, yksilö. Gunnar Suolahti historiantutkijana* [Kulturen, samfundet, individen. Gunnar Suolahti som historieforskare], *Historiallisia tutkimuksia* 162. 235 s. Helsinki 1991.

De avslutande arbetena i Pekka Ahtiainens och Jukka Tervonens projekt om historieskrivningens historia visar åtminstone, att historieforskningen i Finland än idag står inför samma utmaningar som för hundra år sedan.

Jukka Tervonens doktorsavhandling om J.R. Danielson(-Kalmari), som var Gunnar Suolahtis (Palander) lärare, är inte i första hand biografisk, utan historiografisk. Den behandlar egentligen "en nationell vetenskaps" uppkomst och expansion, hur nya företeelser hela tiden får signifikans för det nationella projektet Finland. Eftersom den språknationel-